

VADAS ANDRÁS

RODULFUS GLABER ÉS AZ EZREDFORDULÓ FÉLELMEI A HISTORIARUM LIBRI QUINQUE CÍMŰ MŰBEN

*„Azt hittük, hogy az örök időktől fogva
uralkodó évszakok és elemek mindörökre
visszahullottak a káoszba, és elérkezett az
emberiség vége.”¹*

A történettudományban hosszú ideje vitatott, miként vélekedhettek az első ezredforduló idején a klerikusok vagy a világiak a világvégét illetően. Több tanulmány látott napvilágot, mely azt próbálta alátámasztani, hogy semmilyen különleges félelem nem kapcsolódott Jézus születésének, vagy épp a passiónak az ezredik évfordulójához. A pozitivistá történetfelfogás, így a 19. századi történészek pedig felfokozott apokalipszis-várásról beszéltek.² A kép további vizsgálatok által némileg árnyaltabbá vált, de máig vita tárgyát képezi az ezredfordulóhoz köthető felfokozott világvégevárás; nem tekinthető megoldott történeti kérdésnek. E vita megoldásához segítséget jelenthet Rodulfus Glaber írásainak tanulmányozása.³ Ő átélte ezt a korszakot, és utólag kommentálta azt, a középpontba az „ezredfordulókat” állítja, így leginkább az 1000-es és az 1033-as évet. A kérdést az ő művén keresztül próbálom bemutatni, összevetve más, kortárs szerzők krónikáival, a témához kapcsolódó egyéb munkáikkal.⁴

Rodulfus Glaber élete

Az ezredforduló időszakának egyik legrészletesebb művét a mai korra hagyó és alighanem legszínesebb stílusú krónikása Rodulfus Glaber (980?–1047?). Bencés szerzetes volt, általában clunyi szerzetesnek nevezik, de nem tartozott szorosan az apátság-hoz: vándorszerzetesként tartózkodott egy ideig Clunyben (valószínűleg 1030-tól 1033-ig), majd még több, clunyi bencés szellemiségben megreformált közösségben. Megfordult többek között az auxerre-i Szent Germanus-, a Szent Benignus-kolostorban (Dijon) és a Szent Vilmos-kolostorban, valamint más burgundiai reform-közösségekben is.

Életének forrását kizárólag saját művei képezik, így sok kérdőjel merül fel Rodulfus Glaber személyével kapcsolatban. Már társadalmi hovatartozásáról is több különböző tézis született. Művének egyik legutóbbi kiadója, John France két fő érve alapozva azt állítja, hogy arisztokrata származású volt ugyan, de nem a leggazdagabbak közül való.⁵ France szerint részben abból következtethetünk erre, hogy Glaber gyakran használ genealógiai adatokat Históriaíában, és Jámbor Vilmosról írott életrajzában is. Másik, véleményem szerint nyomósabb érve pedig az, hogy Glaber gyakran használja a „*rustici*”, azaz paraszt kifejezést, mely által megkülönbözteti, kiemeli ezeket a szereplőket mások, általában arisztokraták, klerikusok köréből.⁶

Ezzel ellentétben Richard Landes nem zárja ki, hogy törvénytelen gyermek lett volna, és részben ezzel magyarázza, hogy gyakran kellett kolostort váltania, esetleg ezért bocsátották volna el őt a közösségek.⁷ Ha magas származású lett volna, nem valószínű, hogy több kolostorból is kitették volna, kockáztatva ezzel az adott közösség által megszerezhető esetleges földadományt. Megjegyzendő még egy tény, amely az alacsonyabb származást támasztja alá, mégpedig az, hogy Glaber többször külön meg-

jegyzi: „nemesember” volt egy-egy általa említett személy; ez pedig ebben a korban nem feltétlenül logikus, általában szinte semmit nem örökítettek meg a nem nemesi rétegekről, kivéve ha paraszti megmozdulásokról, vagy eretnekekről írtak.⁸

A kolostorokból történő többszöri elbocsátás (és közvetve a feltételezett származása) azonban más szempontból megalapozta történetírói pályafutását. Az állandó vándorlás révén megismert történetek, melyeket beépített a *Históriákba*, e viszontagságos időszakok eredményei. Éppen ezek a vándorlások teszik őt jóval együttérzőbbé az alacsonyabb társadalmi csoportokkal, és ez különbözteti meg őt korának alapvetően arisztokratikus történetírásától; ezért tekintették sokan az első „társadalomtörténészek” egyikének, ahogy a történettudomány gyakran nevezte Glabert.⁹ Szintén ennek a bizonytalan életmódnak köszönhető, hogy jóval függetlenebbül tudja szemlélni korának eseményeit. Nem tartozik egyik uralkodó vagy egyházi vezető állandó körébe sem, bár feltétlenül támogatja őt mind Volpianói Vilmos, a Szent Benignus-kolostor reform-apátja, mind pedig Odilo, Cluny apátja. Ez a támogatás azonban nem követhető nyomon teljes kolostori „pályafutásán” át, bár tény, hogy kizárólag Cluny befolyása alá tartozó monostorokban élte le felnőtt éveit.

Legkorábbi adatunk életéről, hogy az 1000. év után néhány esztendővel Auxerre kolostorában élt. Nem tudjuk, hogy miért kellett távoznia a kolostorból, és biztosan azt sem tudjuk, hová ment innen, de valószínűsíthetően Saint Léger közössége fogadta be. Az ötödik könyv elején azt írja, hogy ezen a helyen kísértette meg őt az ördög először.¹⁰ Élete ekkoriban állandó helyváltogatásban telt.

Az ezredforduló időszakának krónikája, a *Historiarum libri quinque* Glaber életének fő munkája, melyet a vele igen jó viszonyban lévő Odilo javaslatára írt meg. Ez a tény arra enged következtetni, hogy korának egyik kiemelkedően művelt személye lehetett, és jobb latinsággal rendelkezett, mint kortársai. Az szintén oka lehetett annak, hogy éppen őt választotta ki Odilo a mű megírására, hogy igen kalandos élete miatt többet tudhatott az akkori világról, mint egy olyan szerzetes, aki az egész életét a clunyi apátságban élte le. Hozzá kell tenni azonban, hogy ez a szélesebb látókör is csak Burgundia ismeretét jelentette. Lehet, hogy Glaber mindössze egyszer tette ki a lábát erről a területről, amikor nagy valószínűséggel 1026–1028 között elkísérte Rómába Volpianói Vilmost.¹¹ Fontos lehet a mű értelmezéséhez az, hogy Glaber a krónikákat nem az ezredforduló idején írta, a *Históriák* legnagyobb részének (az első három könyv) keletkezését az 1020-as évek végére, az 1030-as évek első néhány évére tehetjük, dajoni és Cluny-beli tartózkodásának idejére.¹² A mű több pontos utalást tartalmaz Mâcon püspökségéről ebből az időszakból,¹³ Cluny pedig ennek a püspökségnek a területén feküdt. Alighanem 1033 után tért vissza anyakolostorába, Auxerre-be, és itt fejezte be krónikáját. A legkésőbbi események, melyeket megőriznek Glaber *Históriái*, az 1040-es évek közepének történései. Ekkoriban azonban már biztosan nem Auxerre-ben élt, valószínűleg egy kisebb vándorlás után Moutiers kolostorában fejezte be életét, 1046-ban vagy 1047-ben. Krónikája szerint itt jelenik meg neki az ördög fizikai valójában, és itt, élete utolsó állomásán számol be a korábbi megjelenésekről is.¹⁴

A kora középkor apokaliptikája

Meglehetősen hamis képet kapunk erről az időszakról, ha csak a kor fennmaradt írásából indulunk ki, ugyanis ezek szinte kizárólag a klérus álláspontját tükrözik az 1000 körüli eseményekkel kapcsolatban. Glaber vagy más klerikusok munkáiból származó

részletek segíthetnek közelebb jutni más társadalmi csoportok vélekedéséhez, segíthetnek megérteni a parasztság, a városi lakosság, vagy épp a világi vezetés bizonyos tetteit. Ezekből következtethetünk a társadalom szélesebb rétegeinek hangulatára. A klérus mellett természetesen még többnyire jól felmérhetőek a legfelső világi vezetés, főleg a császár és körének vélekedése a millenniummal kapcsolatban. A viszonylag bőséges forrásanyag alapján elég részletes képet kaphatunk a kor nyugat-európai papságának félelmeiről, várakozásairól; az ekkoriban létrejövő államokról Kelet-Európában, Magyarországról, Lengyelországról és Csehországról azonban szinte semmit nem tudunk ebből a szempontból.

Az egyház hatalmas befolyással volt a 9–10. században az egész társadalom mindennapi életére. Ennek megfelelően a papság hozzáállása határozta meg a viszonyt az ünnepekhez, a szentekhez, és ha a papok nem hívták volna fel a figyelmet arra, hogy a Jelenések könyvében, vagy épp egy-egy apokrif írásban milyen jövődölések vannak, az egyszerű embernek alighanem eszébe sem jutott volna tartani a Sátán eljövételéről, vagy semmiképp nem zárándokolt volna el több hónapig tartó, igen veszélyes úton Jeruzsálembe.¹⁵

A klérus, és így ennek általunk vizsgált képviselője, Rodulfus Glaber is foglalkozik a keresztény teológia apokaliptikájával, és ezen felfogásokat alakítva írja meg „saját történelmét” a Sátán eljövételéről és a végítéletéről. Az ezredforduló időszakának apokaliptikája kora középkori alapokon nyugszik. A bibliai apokalipszis mellett forrásként főleg 4–5. századi írásokat használhatunk, melyek sok szempontból összehasonlíthatóak a „glaberi” időszak szellemiségével. Szent Ágoston eszkatológikus, apokaliptikus tanításai kiemelten jelennek meg Glaber *Históriáiban*.¹⁶

Ágoston hét fázist állapít meg az emberiség történelmében, saját korát ennek hatodik szakaszába tette. Ágoston egyik nagy elődje, Hyppolitos még a 3. században meghatározott időpontot említ mint a vég eljövételének lehetséges dátumát, majd a mennyei királyság beköszöntét. Eusebiusra támaszkodva kiszámolja, hogy mikor teremtette Isten a világot; *anno mundi* 5500-ra teszi Jézus születésének idejét, és úgy gondolja, hogy 500 évvel az inkarnáció után lesz az újbóli megtestesülés.¹⁷ (Bár a *Históriák* alapján úgy tűnhet, hogy Glaber nem feltétlenül gondolta, hogy a világ még az ő életében véget ér, azt azonban feltétlenül úgy vélte, hogy az utolsó, hetedik szakaszában van a földi világ történelme.)

Glaber részben átveszi az ágostoni gondolkört, bár többször módosulnia kellett ennek a teológiának. Abban az időben, amikor Ágoston és Hyppolitos kidolgozták a maguk eszkatológikus tanításait, ők Caesareai Eusebius *anno mundi* rendszerére alapozták azt. Bár Ágoston nem jelöli meg a történelem végpontjául a 6000. évet, utódai a hippói püspök gondolatait tovább vezetve a 6000. évet úgy használták, mint a vég kezdetét. A kora középkori keresztény atyák rendszerét továbbgondolva Szent Jeromos az 5. század elején már *anno mundi* 5199-re teszi az első eljövételt, eszerint a 6000. év i. sz. 801-ben jön el. Nagy Károly idején, mikor eljött a várt év, ismét át kellett értelmezni Ágoston és Jeromos jóslatait, és ezután az egyre elfogadottabbá váló keresztény időszámítás, az *anno Domini* rendszer évfordulóihoz kellett kapcsolni a hetedik korszak beköszöntét, azaz a végítéletet, majd az „Örök Szombat” eljövételét. Részben ezt a mintát fogja követni Rodulfus Glaber is. A krónikás alkalmazza Ágoston gondolatmenetét, tehát biztosan ismerte a *De civitate Dei* tanításait a véggel kapcsolatban,¹⁸ tisztában volt a hét korszakra osztott történelem elméletével, azonban az eretnokségek felbukkanásával kapcsolatban látni fogjuk, hogy immár nem mindenben követi az ágostoni Biblia-értelmezést és eszkatológiát. A mű alapján hét fázist külön-

böztethetünk meg, de a hetedik már maga a végítélet lesz, amint ezt a hippói püspök is jövendöli.¹⁹

Szintén Ágoston munkáinak ismeretére és tiszteletére utalhat a szent ereklyék felleléséről szóló fejezet a *Históriákban*,²⁰ mely feltűnő hasonlóságot mutat Ágoston egyik *Sermo*jával,²¹ amely Szent István mártír testének megtalálásáról szól.²² A szentek kultusza éppen Ágoston korában (4. század) erősödik meg, és ekkoriban válik a keresztény egyház egyik mozgatójává.²³ A 4. század végén a Római Birodalom intézményrendszerének fokozatos bomlása bizonytalanságot idézett elő. Az intézményeket bizonyos mértékben éppen a keresztény egyház episzkopális szervezete pótolta, élhető városokat teremtve, biztosítva a védelmet és az ellátást. (Hasonló módon, az állandó létbizonytalanság miatt a 10–11. században ismét jelentősen felerősödött a szentek kultusza is.)

Rodulfus Glaber korában még erősen élt a barbár betörések emléke, melyek a 10. század derekáig állandó fenyegetést jelentettek a keresztény Európának. A szaracénok, a normannok és a magyarok állandó létbizonytalanságot teremtettek a kor nyugat-európai lakosságában („*a magyar nép is, annyi gyalázatos tett elkövetése után*”).²⁴ Ezekben a pogány betörésekben pedig könnyen a világvége eljövetelét láthatták, főleg akkor, ha a hatalmas befolyással rendelkező klerikus is ezt sugallta. A kor embere éppen az ebben az időszakban megerősödő „*oratores*”-ként ismert társadalmi rétegben látta a reményt,²⁵ akárcsak a 4–5. századi Gallia a megszilárduló püspöki hatalomban. Ennek az elkülönülő csoportnak a hatalmától remélték a bizonytalanság megszüntetését, és tőlük várták az emberek az imát, amely a földi létből a mennybe juttatja majd a földi létben hiányt szenvedőket: ennek az eszmének a szolgálatában jött létre a *Clunykongregáció*.

Glaber és az öt körülvevő világ

Ahhoz, hogy érdemben meg tudjuk vizsgálni, miként is vélekedhet Rodulfus Glaber a vég eljöveteléről, ismernünk kell, mi az, ami körülvette őt, illetve milyen egyéb, a korhangulatot tükröző, az általunk vizsgált földrajzi környezetet érintő írások születtek. A 10. század egyik fontos, mind a kora középkor apokaliptikáját, mind a magyarokat érintő dokumentuma a *Dadó-levél*, mely a magyar fenyegetés világvégével való azonosítására utal, és hasonló környezetben született, mint amilyenben Glaber írja majd krónikáját. A datálását illető bizonytalanságok alapján kérdéses, vajon a levél valóban az általánosan elfogadottnak vélt 10. század második feléből származik-e.²⁶ Németh András új kutatások alapján 917–923 közé teszi a levél keletkezését,²⁷ még néhány évtizeddel távolabb Glaber korától, ennek ellenére a kor viszonyainak tanulmányozásához és talán (bizonyos elemeiben) az alsóbb csoportok vélekedését illetően is forrásul szolgálhat ez a dokumentum.

Ebben a levélben a szerző tagadja azt – a szerinte a korban széles körben elterjedt nézetet –, hogy a kalandozó magyarság lenne Góg és Magóg népe („*Gog et Magog esse Hungros*”).²⁸ (A magyarságra vonatkozó „*hungri*” nem csak a magyarságra vonatkozhat, hasonló megnevezést használtak például az avarságra is.) A levél szerint viszont mind a szerző, mind a címzett területén elterjedt ez a nézet, és a „*tömegek*” számára a magyarság jelentette Góg és Magóg feltételezett népét.²⁹ Ez azt jelentené, hogy bizonyos emberek ismerték például a *Jelenések könyvének* a jóslatait, és hihették azt, hogy közeleg is ennek bekövetkezete. A *Jelenések könyvéből*³⁰ és *Ezékiel próféta könyvéből*³¹ credeztethető „Góg és Magóg” allegória, mint a pusztítás megtes-

tesítője, már a 4. században is megjelent a keleti lovas népekkel kapcsolatban. Ekkor Szíriai Szent Efrém (306–373) a hunok aszkétákkal szembeni viselkedése miatt aposztrofálja őket az Antikrisztus előfutárának.³² Nem tudhatjuk azt, hogy kikre vonatkozhatott a tömegek kifejezés a levélben, de a klérus tűnhet valószínűnek, mivel ők ismerhették a bibliai jóslatokat, ha máshogy nem is, de püspökeik közvetítése által. Egy-egy egyházmegyén belül, főleg a volt Gallia provincia területén, nem voltak nagyméretű egyházmegyék, ennek megfelelően nem volt olyan létszámú klerikus, hogy tömegeket említhetett volna a szerző. Éppen ezért azt sem lehet kizárni, hogy a világi papságon keresztül akár az írástudatlan tömegeket is megérinthette ez a gondolatkör.

A *Dadó-levél* szerzőjét Auxerre-i Remigiussal szokták azonosítani. A magyar szakirodalom – és többek között Migne is – őt tartotta a szerzőnek, hozzátéve, hogy utóbbi a Remigiushoz tartozó függelékben közli a levelet.³³ Ez alapján a levél a 9. század végén keletkezett volna, azonban Németh András, részletesen foglalkozva a levél írójának kilétével, cáfolja, hogy Remigius lenne a szerző.³⁴ Fontos különbség lehet, hogy a magyar honfoglalást megelőző kalandozások miatti félelemről van-e szó, vagy pedig a 10. század közepének magyarságáról. Ez utóbbi nem tűnik valószínűnek, mert a 955-ös vereség után már nem tekinthető ennyire komolynak a magyar fenyegetés Nyugat-Európában.

Számunkra fontos lehet, hogy a levél címzettjének tartózkodási helye valószínűleg Verdun, Dadó püspöksége, ez pedig nem esik távol Rodulfus Glaber életének állomásaitól, Dijon és Mácon térségétől. Ha pedig elfogadjuk a feltételezést, miszerint ezeken a területeken erős az érdeklődés a világvége eljövetele iránt, ez igaz lehet a Glaber által jól ismert területekre is. Lehet, hogy ez a közeg, ahol gyakorta utazott a szerzetes, hozzájárulhatott ahhoz, hogy érzékenyebb volt erre a témára. Az szintén nem tisztázható a levél szövege alapján, vajon a világvége eljövetelét valóban egy jeles évfordulótól várták-e. Ennek kapcsán kell megemlíteni Richard Landes már érintett megfigyelését a kora középkori időszámítási rendszerek gyors változásaival kapcsolatban, mely az Eusebius-féle *anno mundi* rendszer hirtelen eltűnésére vonatkozik. Ennek a rendszernek a 6000. éve előtt hirtelen eltűnik ez az időszámítás, és helyébe lép az *anno Domini* rendszer.³⁵ Ha ezt elfogadjuk, abban az esetben ez azt jelenthetné, hogy a kora középkor emberében, elsősorban természetesen a klérust tekintve, élhetett a kerek évfordulóktól való félelem.

A 10. században már igen elterjedt az a Bibliából eredő allegória, mely az ágostoni teológia fontos részét képezi a földi lét két párhuzamos, egymástól elválaszthatatlan városával, Jeruzsálemmel és Babilonnal kapcsolatban. Jeruzsálemet az Isten iránti szeretet által fenntartott *civitasnak* gondolja, míg Babilont az önszeretet vezérelte településként látta.³⁶ A Babilon-analógia megtalálható Rodulfus Glaber művében is. Glaber al-Hakimot, Kairó hatodik Fatimada-kalifáját „*principis Babilonis*”-nak³⁷ nevezi. A középkorban Kairót rendszeresen nevezték Babilonnak.

A romlott város szimbólumát használva Montier-en-Der-i Adso, a 10. század végi Antikrisztusról írt értekező levelében annak születési helyéül „Babilont” jelöli meg. Montier-en-Der-i Adso „*De ortu et tempore Antichristi*”³⁸ című műve a 10. század apokaliptikájának legfontosabb forrása, így könnyen lehet, hogy hatott Glaber munkájára is, annak ellenére, hogy erre nincsen semmilyen bizonyító erejű utalás a *Historiarum libri quinqueben*.

A mű egy levél, melyet Gerberga királynénak címez a szerző, Montier-en-Der apátja. Az ő Antikrisztus-látása jelentős újítás volt a korai középkor felfogásához ké-

pest. Levele, mely egy értekezés az Antikrisztus lényéről, új műfajt teremt és megalapozza ezt az új látásmódot. Ez, az Antikrisztus-életrajz megszületése révén, hasonló kultuszt alakított ki a legfőbb félelem tárgyáról, mint egy szentről, csak épp ellenkező előjellel. Ez a mű azt eredményezte, hogy igen széles körben terjedt el a legfőbb Gonosz illetén ismerete, és feltételezett élettörténete. Bár a 10. század közepén születik a mű, és „logikus” lenne, ha a század végére datálná az Antikrisztus eljövételét, a munkában nincs arra vonatkozó utalás, hogy az ezredfordulótól várná az apokaliptikus események kezdetét. A mű a zsidókra vonatkozóan megjegyzi, hogy a végítélet eljövételével a kiválasztott nép visszatér Istenhez. John France hívja fel a figyelmet arra, hogy ez a gondolatkör Adso révén terjed el a keresztény teológiában, és már Glaber munkájában is megtaláljuk alig néhány évtizeddel később (ami Adso értekezésének ismeretére utalhat Glabernél).³⁹

Bernard McGinn rámutat arra, hogy meg kell különböztetni egyrészt azokat a 10–11. századi apokaliptikus műveket, melyek a 4. század óta szinte folyamatosan jelen lévő eszkatológia újabb irodalmi alkotásai, és amelyek nem kötik a vég eljövételét semmilyen ezredfordulóhoz, másrészt azokat a műveket, melyeknek szerzői (például Rodulfus Glaber) nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az évszámoknak.⁴⁰ McGinn szerint Glaber végítélet-várása mindenképpen az ezredéves fordulóhoz köthető.

Glaber mellett az ezredik évhez szorosabban köthető szerzők közé szokták sorolni Fleury Abbót *Apologeticus* című munkájának egy elhíresült szakasza miatt. A szerző itt egy fiataalkori emlékére utal, amikor egy Párizsban prédikáló meg nem nevezett egyházi előrevetíti, hogy Krisztus születésének ezredik esztendejében eljön az Antikrisztus, és ezt gyorsan követi a végítélet is.⁴¹ De az *Apologeticus* éppen ennek, az Abbo szerint bibliai alapot nélkülöző tanításnak a hiteltelenségét hirdeti, és ezt igyekszik bizonyítani az *Evangéliumok*, a *Jelenések könyve* és *Dániel könyve* alapján.

Rodulfus Glaber és a *Historiarum libri quinque*

A legrészletesebb krónikát Rodulfus Glaber hagyta az utókorra az ezredforduló idejéről: *Historiarum libri quinque*. Ebben összegzi az ezredforduló időszakának történetét, körülbelül 900-tól 1046-ig, de nemcsak az ezredfordulóhoz köthető eseményekkel foglalkozik, hanem – amint azt a mű bevezetőjében közli – átfogó történelmi képet kíván adni. A krónika nagyszámú utalásából következtetni lehet az ő vélekedésére és a korhangulatra is, melyről talán ez az írás tudósít a legbővebben. Saját bevallása szerint a célja az, hogy a 900 óta élt összes nagy embert bemutassa.⁴² Bár ezt nevezi meg vezérfonalként, valójában mind az öt könyv bevezetőjében valamilyen formában foglalkozik a millennium fogalmával, az 1000. vagy épp az 1033. évvel. A „*Krisztus megváltónk megtestesülésének ezredik évfordulója...*” már a mű előszavában megjelenik, annak ellenére, hogy Glaber erről csak jóval később ír részletesen.⁴³

Glaber a Burgundia területén történt, az ezredforduló körüli eseményeket illetően jól informált, de Kelet-Európáról és a német területekről elég kevés eseményt örökít meg. Az egyházat befolyásoló változásokról azonban itt is pontos információkkal rendelkezik (így például Adalbert prágai püspöksége, vagy a keresztény magyar állam létrejötte). Krónikája az egész keresztény világ történetét akarja rögzíteni, kiemelve az ezredfordulók eseményeit, mégis több, a korszak történetét kiemelten befolyásoló személy alig, vagy épp egyáltalán nem jelenik meg a műben, egyháziakat is ideértve. III. Ottó császárt alig néhány helyen említi meg a krónika, akkor sem a vezérfonalként megjelölt ezredfordulós események kapcsán.⁴⁴ Glaber szintén elvéve említi

meg Gerbert d'Aurillac, a későbbi II. Szilveszter pápa nevét.⁴⁵ Teszi ezt annak ellenére, hogy Gerbert francia földről származott, és az ezredik év pápájaként több, Glaber által érintett eseményben volt jelentős szerepe (így István koronája).

A magyar állam történetével kapcsolatban csak néhány adattal találkozhatunk a *Históriákban*. Szent István és felesége, Gizella,⁴⁶ valamint Aba Sámuel⁴⁷ neve fordul elő a műben, akit Glaber a hunok királyaként említ. Orseolo Péter csak mint Aba által legyőzött uralkodó szerepel, de nem jelenik meg az elűzött király neve.⁴⁸ Ezt követően az 1044-es ménfői csatáról is beszámol Glaber, ahol II. Henrik seregének csodás győzelmét az erős túlerőben lévő magyar seregekre boruló sötétséggel magyarázza.⁴⁹ Ezen példák közül is úgy tűnhet, hogy Glaber *Historiarum libri quinque* című műve nem átfogó világtörténet, sokkal inkább az ezredforduló időszakáról írt burgundiai krónika.

Szintén fontos a művel kapcsolatban, hogy megrendelésre írja, mégpedig a nagy tekintélyű Odilo megbízásából. Odilo, Cluny apátja lévén, mindenképpen az egyik legfőbb, ha nem a legfőbb feladatának a monostor és az öt kiváltságos perjelség hatalmának megerősítését tekinthette.⁵⁰ Cluny szellemiségének legfontosabb eleme kezdettől a mások lelki üdvéért mondott ima volt. Hirdették, hogy csak ők küzdhetnek eredményesen az élőkért, az elhunytakat ők szabadíthatják meg a pokoltól, vagy ők rövidíthetik le a purgatóriumban töltendő időt. Cluny hatalmát annak köszönhette, hogy a társadalom széles csoportjai elfogadták, hogy az egyházi rend az egyedüli közvetítő kapocs az égi és földi szféra között. Ezt a közvetítést teremti meg Cluny, és közvetve talán Glaber is azzal, hogy kézzelfogható közelségbe hozta a világvége esetleges eljövételét, tovább fokozva a vallás jelentőségét, növelve ezáltal az egyházi rend hatalmát.

Glaber történelmi látásmóddal képes szemlélni az eseményeket. Mivel ő a történeteket akár több évtizeddel az évfordulók után írja le, megkerülhetné a félelmet, amit a kerek évfordulók kapcsán generálhatott a klérus, de úgy tűnik, ennek részese ő maga is, valamint nem kellene az eseményeket a fontosnak vélt dátumokhoz kötnie, mégis gyakran így tesz. Az írás időpontjában már tudja, hogy sem a születés, sem a passió ezeréves fordulója nem vonta maga után sem az Anikrisztus megjelenését, sem az apokalipszist. A *Historiarum libri quinque* mégis sugallja az aggodást és várakozást, ami ezeket az éveket megelőzte. (A félelem és a várakozás az apokalipszis eljövételével kapcsolatban azonban Glaber halála után sem tűnik el nyomtalanul, de ez már nem tartozik szorosan az általam vizsgált korszakhoz.)⁵¹

Az eretnokségek

Glaber beszámol arról, hogy a születés évfordulójának tartott évben, 1000-ben sok helyütt eretnekmozgalmak vetik fel fejüket.⁵² Glaber hosszan ír egy Vertus nevű falu eretnekéről, Leutardról, akit a Sátán küldöttének nevez (azt írja, hogy, mint azt az események bizonyítják, valószínűleg a Sátán követe lehetett).⁵³ Leutard, Glaber szerint, egy mezőn, munka közben lefeküdt a fűbe, ahol egy csapat méh megtámadta, és átjárta testét.⁵⁴ Az esemény megváltoztatta a tudatát, elment a falu templomába, ahol összetörte a keresztet és egy, a Megváltóról készült képet. Az eset mutatja, hogy lokálisan milyen komoly elégedetlenség volt már ekkoriban is az egyházzal szemben. Ez a tett sok szempontból hasonlít a *bogumil* nézetekhez, de Leutard eszméit szinte egyáltalán nem ismerjük, így esetleges kapcsolatot is nehéz feltételezni.⁵⁵ Az eset nagy riadalmat keltett, mint írja Glaber, és bolondnak tartották a férfit. Az eretnokségről szóló

részben Glaber kilép a „szürke” krónikás szerepkörből, és személyes véleményét tolmácsolja, mely szerint bizonyosan tényleg elmebajban szenvedett ez az eretnek.

Glaber szerint Leutard forradalmi mozgalma azonban gyorsan megbukott, és az eretneknek bélyegzett földműves vereségét követően egy kútba vetette magát. Ez az eretnekség – bár egy ilyen elszigetelt jelenséget nem is biztos, hogy lehet ezzel a szóval illetni – azonban több szempontból is fontos lehet. Egyrészt rendkívül ritka bármilyen információ ebből az időszakból feljegyzett öngyilkosságról; másrészt a tény, hogy ez a mozgalom Châlons-sur-Marne térségéből indul ki, nem elhanyagolható, miután ez a terület több későbbi eretnekségnek lesz kiindulási területe.⁵⁶

Glaber ugyanerre az időszakra teszi Vilgardus fellépését Ravennában.⁵⁷ Az eretnek igen művelt volt, és az ókori szerzők tiszteletét helyezte a legmagasabbra, szerinte az ő életfelfogásuk példaértékű volt, és az ő szavuk szerint kellene élnie az embereknek. Agresszív térítőmunkája és Bibliát tagadó nézete miatt – mint azt Glaber mondja – Péter püspök megátkozta, és eretnekként meg is égették Vilgardust. Tudjuk, hogy Ravennában volt Péter nevű püspök, ő azonban 971-ben meghalt, így feltételezhetjük, hogy Glaber csak hallomásból ismerte a történetet, de mivel jól illett a kor gondolatvilágához, beemelte azt művébe. Feltételezhetünk bizonyos célzatosságot, azaz, hogy nem véletlen tévesztésről lehet szó, sokkal inkább arról, hogy nyomatékosítsa: az ezredforduló időszakában a Sátán erősebben hat az emberekre, mint az azt megelőző korokban.

Ugyanebben a szakaszban Glaber említést tesz még eretnekségekről Hispánia területén és Szardínia szigetén, ám ezeket nem részletezi, és más forrásunk nincs ezekről. Ebből arra következtethetünk, hogy ezzel kívánt további nyomatékot szolgáltatni János apostol jóslatainak, melyeket itt idéz fel: „*És mikor eltelik az ezer esztendő, a Sátán eloldatik az ő fogságából.*”⁵⁸ Eszerint ezer esztendő elmúltával a Sátán kiszabadul fogságából, és Glaber ezen eseményeket már a Sátán megjelenésével hozza kapcsolatba, jelezve, hogy a következő könyvben részletesen foglalkozik a kérdéssel.⁵⁹ Richard Landes szerint ez kiemelkedően fontos momentum Glaber munkájában, mert megtörténik a szembeszegülés az ágostoni teológiával,⁶⁰ ami tiltja a bibliai korok földi léthez való kapcsolását; és itt Glaber mindenképpen kilép a *Jelenések könyvének* szimbolikus értelmezéséből. Az, hogy egy történetíró biblikus kontextusba helyezi saját korát, sugallva, hogy a János próféta által predesztinált ezer évnek most kell véget érnie, mindenképpen jelzés lehet a kor hangulatával kapcsolatban. A Sátán fogalmának átalakulására utal, hogy éppen Glaber művének keletkezése idején, a 11. század közepén készülnek az első olyan kódexek, melyekben a Sátán képi ábrázolása megjelenik (Duby példaként említ egy 11. századi, Aquitániában készült, illusztrált *Jelenések könyvét*).⁶¹

Nemcsak ezek az eretnekségek jelennek meg Glaber *Históriáiban*, hanem hosszasan beszámol egy Orléans térségéből eredő eretnekségről is, mely 1023-ban üti fel a fejét.⁶² Ezt Glaber egy ördög által megszállt itáliai nőnek tulajdonítja. Itt nem a „*Sathan*” kifejezést használja, hanem inkább a Gonoszt mint transzcendens fogalmat.⁶³ Komoly különbség a 10. század végi eretnekmozgalmak leírásához képest, hogy ezekben már nincs bibliai párhuzam, nem jelenik meg a szembenállás az ágostoni világgéppel. Úgy tűnik, ez a mozgalom nem hordoz semmilyen eszkatológikus jelentést Glaber számára. Ennek az eretnekségnek az emlékét megőrizte Chabannes-i Adémar is⁶⁴ a maga *Krónikájában*.⁶⁵ Mind Adémar, mind pedig Glaber szerint a *manicheus*⁶⁶ eretnekséghez tartozott ez az előbbiekhöz képest elterjedtnek mondható orléans-i mozgalom. Monteforte térségének eretnekmozgalma is megjelenik Glaber *krónikájában*,⁶⁷

de ennek sem tulajdonít eszkatológikus jelentést, tovább erősítve az ágostoni elképzeléseket.

A születés és a passió ezredik évfordulója

Krisztus születésének 1000. évfordulójának közeledtével Glaber összegyűjti a félelemre okot adó múltbéli eseményeket, és egy 989. augusztus–szeptemberi eseményre utal, amikor is a Halley-üstökös a Föld közelében haladt el: „*Hogy új csillag volt-é, melyet Isten küldött, vagy pedig égítest, amelynek azért sokszorozta meg ragyogását, hogy előjelet küldjön, ennek tudása azt illeti meg, akinek a bölcsessége minden dolgot elrendez, mégpedig jobban, mint azt gyarló szavunk megfogalmazni képes. Ámde bizonyos, hogy minden alkalommal, midőn az emberek ilyenén csodát tapasztalnak a természetben, nyomban valami váratlan és retentő dolog sújt le rájuk.*”⁶⁸ Ezt az elhaladást pontosan datálja Glaber, és megemlíti Glaber krónikája mellett például Merseburgi Thietmar is.⁶⁹

Glaber szintén a születés ezredik évfordulójának időszakához kapcsolja egy *Arlebaud* nevű nemes férfi esetét, mely történetben ismét egy természeti jelenséggel kapcsolja össze a Gonosz létét. Ennek a burgundiai nemesnek a házába kövek csapódtak be a tetőn át. Amint Glaber arról beszámol, több követ megismert a férfi, mert határkövek voltak, amelyeket már többször látott. A krónikás szerint ez a jelenség azt mutatta, hogy a Gonosz minden lehetséges eszközzel be akar furakodni ebbe a családba.⁷⁰

Glaber az ezredforduló fontos eseményének látja Szent István államának kialakulását. Krónikájából tudjuk, hogy István állama biztosította a zarándokok addiginál biztonságosabb áthaladását a Balkán-félsziget felé, a Bizánci Császárság határvédékéig.⁷¹ A zarándoklatok jelentősége a millennium időszakában sok történész szerint megsokszorozódott. Györkös Attila szerint Szent István két aspektusban volt fontos Glaber és közvetve a nyugati egyház számára: egyrészt a házasság miatt Civakodó Henrik lányával, másrészt a magyarok zarándokokhoz való viszonyulása tekintetében.⁷²

Az ezredik év elmúltával, miután ekkor nem történtek meg a Glaber (és talán a klérus egésze) által jövendőlt eszkatológikus események, át kellett értékelni a bibliikus és más apokaliptikus jóslatokat. A millennium azonban nem múlt el nyomtalanul, hiszen nem csak Krisztus születésének évfordulójához kötötték az Antikrisztus esetleges eljövételét; sokkal inkább tűnhetett vészjóslónak a passió ezeréves évfordulója és annak előjelei.

A krónika legismertebb része az 1003 körüli eseményeket örökíti meg. Ekkoriban erős fellendülés jellemzi egész Nyugat-Európát, és ennek része a templomok felújítása, vagy inkább újjáépítése. Ehhez köthető Glaber híres metaforája a templomok új „köpönyegéről”: „*Mintha a világ megrázta volna magát, hogy levette régi ruháját, a templomok új fehér ruhájába öltözön.*”⁷³ Nem biztos, hogy ez a fejlődés, azaz a templomok új ruhája konkrét fizikai valójában jelenik meg az 1003. évben. Georges Duby véleménye szerint „lelki jellegű fejlődés” szemtanúja lehet Glaber, és ezt vetíti rá a *Históriákban* a – kétségtelenül ebben az időszakban fellendülő – templomépítési hullámra.⁷⁴

Kevésbé jelentős eseménynek számított apokaliptikus szempontból az 1003. vagy az 1004. év, ám a műveltebb klerikusok, így Glaber is ismerte a jóslatot az Antikrisztus elpusztítása és a végítélet közti időről. Ezt a különböző kora középkori Biblia-

kommentárok kb. három és fél évre (pontosan negyvenkét hónapra) teszik, és így ekkor is tarthatnak a vég közeledtétől.⁷⁵

Szintén jól jellemzi az ezredforduló korának felfokozott vallásosságát Glaber egyik 1008. évre vonatkozó leírása, miszerint a passió ezredik évfordulójának közeledtével újabb és újabb szent ereklyék kerülnek csodás módon elő: „*Miután az egész világ, mint mondtuk, magát az új templomok fehérségével ékesítette, az Úr megtestessülésének ezredik évét követő nyolcadik esztendőben történt, különböző jelek lehetővé tették számos szent ereklyének fellelését, azokon a helyeken, ahol hosszú idő óta rejtve voltak.*”⁷⁶ A kor embere számára a szentkultusz kiemelkedő jelentőséggel bírt, identitását erősen befolyásolta, hogy melyik szent patrocíniumában volt az egyházközsége, az egyház tovább tudta növelni tekintélyét egy-egy ereklye „feltalálása” által. Az ereklyekultusz felhasználásában az egyház térnyerésének látjuk egyik jellemző középkori megjelenési formáját, hozzátéve, hogy a keresztény hit ilyen felhasználása már nem a kora középkor tipikus jellemzője, sokkal inkább a Cluny által elinduló reformok egyik jellegzetes eleme.

A következő évek megrázó eseménye a keresztény világ számára a Szentföld feldúlása volt, és ez tükröződik a korszak történeti munkáiban is. 1009-ben al-Hakim kairói kalifa leromboltatja a Szent Sír-templomot Jeruzsálemben, a keresztény világ egyik legszentebb zarándokhelyét: „*Szintúgy a kilencedik évben az ezredforduló után a Templom Jeruzsálemben, melyben Urunk és Megváltónk sírja található, a kairói herceg támadásának áldozata lett.*”⁷⁷ Az eseményről a kor másik nagy krónikása, a már említett Chabannes-i Adémar is megemlékezik, bár ő a templom rombolását 1010-re datálja. Több párhuzam mellett, jelentős különbsége a két krónikának ebben a kérdésben az, hogy Adémar nem a zsidók számlájára írja a történeteket, míg Glaber szerint az eset a zsidók bűne volt: „*Röviddel a Templom lerombolása után teljesen világossá vált, hogy a zsidók gonoszága idézte elő ezt a hatalmas katasztrófát.*”⁷⁸ Ezt azért lehet fontos kiemelni, mert az ezt követő időszakban lesz az első jelentős zsidó-üldözési hullám Európában. Glaber ennek teremt ideológiai alapot azzal, hogy a zsidókat okolja al-Hakim tettéért.

Adémar a maga krónikájában különböző előjelekkel magyarázza az 1009–1010-ben történt eseteket, demonstrálva ezzel, hogy az ő generációja gyakori megpróbáltatásokkal terhelt, mind más népek, mind természeti jelenségek által.⁷⁹ Adémar kiemeli az 1010-es év természeti katasztrófáit, az éhínségeket, árvizeket és a Vienne folyó elképzeltetlen, három nap alatt történt kiszáradását.⁸⁰ Ezeket az eseményeket már előzménynek tekinti Adémar, és úgy tűnik, ő sem zárja ki, hogy hamarosan eljön az Antikrisztus. Glaber azonban sokkal konkrétabban köti egymáshoz az eseményeket, ok-okozatszerűen szemlélve az időjárás eseményeit és a végítélet eljövételének lehetséges időpontját. Éppen itt jelenik meg a fő különbség a két kortárs szerző között; Glaber a *Historiarum libri quinque* című művében bizonyos évekhez köti annak eljövételét, és éppen ezért lesz az időszámítás művének egyik vezérfonala (ami saját korában nem kifejezetten jellemző). Adémar, Glaberhez hasonlóan, szintén használja a pusztulás középkori szimbólumát az 1009-es események leírásánál. Glaber „*principis Babilonisnak*” nevezi a kalifát,⁸¹ ő al-Hakimot a bibliai (II.) Nabú-kudurri-uszurral azonosítja, és Kairó Adémarnál éppen úgy Babilon néven jelenik meg.⁸²

Az 1033-as év kulcsfontosságú időpontnak tűnhetett a kor embere számára, így Glaber is részletesen tudósít eljövételéről. A halottak emlékének tisztelete olyan fontos volt a korban, hogy alighanem jelentősebb várakozás jegyében következhetett el ez az év, mint Krisztus születésének évfordulója. Az 1033-as napfogyatkozás idején

az emberek félelméről számol be Glaber, akik szerinte egy ez évben látott üstökösben is vést látnak. Ebben a félelemben, úgy tűnik, Glaber is osztozik. Az 1033-at megelőző néhány esztendő sokkal inkább telhetett a nyugtalanság jegyében, mint az 1000. év, amint ez Glaber írásából tükröződik: „Óriási rettenetesség kerítette hatalmába a lelkiüket: megértették, hogy amit láttak, arra figyelmeztet, hogy szörnyű csapás fog lesújtani az emberiségre.”⁸³

A passió évfordulója körüli években történt – számára – negatív jelentést hordozó eseményeket mindig hozzákötötte a félelmet jelentő évhez. Így megemlékezik arról, hogy amint az 1033-as év közeledett, több és több keresztény híresség halt meg, így VIII. Benedek pápa 1024-ben, Jámbor Róbert 1031-ben és Chartres-i Fulbert 1028-ban.⁸⁴

A félelemmel valószínűleg leginkább teli évben Glaber leírása alapján igen sok ember zárandokolt el Jeruzsálembé, ezzel szabadítva meg magát bűneitől, jobb sorsot remélve a végítéletet követően: „Hatalmas tömeg vágott neki a világnak, hogy Jézus sírjához Jeruzsálembé menjen. Elsőbben alsórendbeli emberek, majd közrendűek, aztán a legelőkelőbbek, királyok, grófok, püspökök, főpapok, végül, amit emberi szem sohasem látott, a főnemesi asszonyok keltek útra a szent hely felé a legnyomortabb emberek kíséretében. Sokan vágytak rá, hogy hazájukba való visszatérniük előtt haljanak meg.”⁸⁵

Chabannes-i Adémar is elzárándokol ebben az évben Jeruzsálem városába, és 1033-ban vagy 1034-ben itt leli halálát. Rodulfus Glaber ezen évek zárandoklatairól való megemlékezésekor valószínűleg használta Adémar krónikáit. De az ő krónikája korántsem sugallja azt, hogy ennek a zárandoklatnak olyan egyértelműen apokaliptikus vonatkozásai lettek volna, mint amennyire azt Glaber tényként kezeli. Richard Landes sokkal inkább az 1030–1033-as évek időjárási eseményeinek tulajdonítja, hogy tömegek vállalkoztak a zárandoklatra, de ő is megemlíti a megváltás iránti vágy fokozódását.⁸⁶

Bizonyos regionális kutatások cáfolni látszanak a tömeges 1033-as, vagy épp az 1000. évi zárandoklatok történeti hitelét. Egy ilyen, P. Bonnassie által Katalónia 11. századi lakosságára vonatkozó kutatás eredményeire alapozva, Sylvain Gouguenheim tagadja a jeruzsálemi apokaliptikus zárandoklatokról eddig elfogadott tézist.⁸⁷ Bonnassie kutatása alapján azt állítja, hogy Katalónia területéről például nincs adatunk 1033-ból egyetlen Jeruzsálembé induló zárandokról sem. Hozzá kell azonban tenni, hogy egy ibériai példa nem feltétlenül vetíthető ki a kor Európájára, főleg nem a szentföldi zárandoklatot illetően, mert Európa ezen területéről sokkal inkább zárandokoltak a viszonylag közelinek tekinthető Santiago de Compostelába. A clunyi szerzetesség is inkább ezt támogatta, mint az igen távoli Jeruzsálem felé irányuló zárandoklatokat.

Az, hogy az emberek tartottak valamennyire a nagy évfordulóktól, egyúttal azt is jelentette, amikor ezek elmúltak, felszabadult légkör jellemezte a rá következő időszakok kezdetét, így az 1033-as évet is. Ez egyértelműen megjelenik Glaber művében: a baljóslatú előzményeket követően új korszak beköszöntének lelkesedésével találkozunk az 1033-as év leírásánál a *Historiarum libri quinque* című műben. Erős hasonlóság jelentkezik a születés ezredik évfordulóját követő lelkesedés (a templomok felújítása, az ereklyekultusz stb.) és a passió évfordulója között. Glaber az 1033. év beköszöntével a változást helyezi előtérbe, éles kontrasztot állítva a negatív előzmények és a feltámadás évfordulója között (pl. időjárás megváltozása, béke).⁸⁸

A krónika beszámolója szerint a rossz előjelek után a passió ezredik évfordulója nagyon pozitív változásokat hozott. Az addigi szélsőséges időjárási események

megszűntek, az idő visszaállt a megszokott rendbe, és a béke iránti vágy sugárzott a kereszténységben, kibontakozott az Isten békéje, a „*Pax Dei*” mozgalom.⁸⁹ Glaber a passió ezredik évfordulójához köti a mozgalom elterjedését, ám nem tudjuk, vajon valóban ebből eredeztethető-e kialakulása. Alighanem ezzel is élesíteni kívánja a kontrasztot a passió ezredik évfordulója miatti félelem és az azt követő új lendülethez jutó fejlődés között. A Glaber által az 1030-as évekhez kötött elterjedés semmiképpen nem tűnik valószínűnek, a jelenség kialakulását és terjedését az 1000. év előtti évtizedekre teszik a kutatók.⁹⁰ Vita tárgyát képezi: van-e kapcsolat az ezredforduló és a békemozgalmak elterjedése között. Nem valószínű, hogy a „*Pax Dei*” létrejöttét az ezredforduló generálta volna, ekkor nem tett volna szert ilyen nagy tömegbázisra, inkább az tűnik elképzelhetőnek, hogy a klérus a béke terjesztéséhez felhasználta a közelgő ezredfordulót, erősítve ezzel a vallásos meggyőződést.

A mozgalom bemutatása sem hiányzik Glaber művéből. Arról tudósít, hogy a korban először Aquitániában hívtak össze nagy zsinatokat a városokban. Szent ereklyéket vittek körbe, komoly hatást gyakorolva ezzel a hívőkre: „*Ekkor kezdtek először Aquitania részein püspökök, apátok és az egész népből a szent vallás ájtatos férfiai gyűléseket tartani, amelyekre sok szent testét és számtalan ereklyetartót vittek el.*”⁹¹ A mozgalom igen gyorsan terjed. Charroux-ban 1027–1028-ban rendeznek zsinatot, Limoges-ban 1028-ban, Poitiers-ben 1028–1031-ben és Bourges-ban 1031-ben. Hasonló mozgalom hódít Burgundiában is az 1020-as évektől. A „*Pax Dei*” gyorsan továbbterjed Arles-ba, majd Lyonba is, és szerte Burgundiába, majd pedig a francia területek legtávolabbi sarkába, amint arról a szerzetes ugyanitt tudósít.⁹²

A béketőrekvés az 1030-as évek után megváltozik, új célok alapján „*treuga Dei*” néven alakul át, egy már megkezdett folyamat folytatásaként. Bár erről konkrétan nem tudósít Glaber, Aquitániát általánosságban említi, mint az új vallásos békemozgalom egyik magterületét. Glaber és több más korabeli szerző leírásából tudjuk, hogy a helyi zsinatokon kinyilvánított szándék arra vonatkozott, hogy ne legyen szabad szerda estétől a következő hét hétfőjének hajnaláig fegyvert fogni.⁹³ A mozgalom kialakulásakor még csak a vallásos ünnepekhez kötődött a „*treuga*”, mikor is megtiltották, hogy a családok közti és családon belüli, helyi jellegű csatározásokat folytassák. Majd először 1041–1042-ben az arles-i zsinaton sikerült kiterjeszteni négynapos tilalomra.⁹⁴ Ahogy az ezredéves fordulók sorra elmúltak, az ezekhez kötődő békeszövetségek – ha elfogadjuk Glaber nézetét ezzel kapcsolatban – fokozatosan átalakultak: és a század végétől immár az erősödő királyi hatalom által kikényszerített békéről beszélhetünk. Duby szerint az egész mozgalom nem volt más, mint a királyi béke átmeneti helyettesítője.⁹⁵

Glaber időjárási és „természettudományos” megfigyelései

Mint azt már több napfogyatkozás, vagy a meteorit-becsapódás leírása kapcsán láthatuk, Glaber művében kiemelkedő jelentőséget tulajdonít egy-egy természeti jelenségnek, és mindig igyekszik ezeket egyrészt a millenniumhoz kapcsolni, másrészt pedig valamilyen ellenség megjelenését kísérő eseményként beállítani, mint vészjósló előjelet egy eszkatológikus eseményhez. Georges Duby szerint nem szabad távolra vivő következtetéseket levonni ebből.⁹⁶

A korra az emberek időjárásnak való teljes kiszolgáltatottsága jellemző, és ez megjelenik számos korabeli krónikában, feljegyzésben is, azonban nem általános ezek gondolati párhuzamba állítása a kor egyéb eseményeivel. Ez ugyanakkor igen gyakori

jelenség Glaber munkájában. Így tesz, amikor 993–994-re vonatkoztatva leírja, hogy kitört a Vezúv, tüzek keletkeztek, és ezzel egy időben „nemes” emberek haltak meg,⁹⁷ vagy épp összekapcsolja a szaracénok támadását és a „nagy éhínséget” az 1000. évet megelőző néhány esztendő eseményei kapcsán.⁹⁸ Szintén hasonló példát látunk az 1033-at megelőző éhínség esetében is, melyet Glaber kapcsolatba állít több általa nagyra tartott keresztény halálával.⁹⁹

Glaber megemlíti az életében történt napfogyatkozásokat, külön kiemelve az 1033-as év eseményét. Szintén megjelenik az 1037. évi földrengés a *Historiarum libri quinque* című műben. Ezt a földrengést Glaber összekapcsolja a Száli-ház uralkodójának, II. Konrádnak a halálával, ami valójában 1039-ben történt,¹⁰⁰ tehát itt némi kronológiai zavar mutatkozik Glaber művében. Flavigny-i Hugó, a 11. század ismert krónikása is átveszi a napfogyatkozásról szóló szakaszt. Ő, pontosan követve Glaber művét, szintén egymás után közli Konrád halálát és a természeti jelenséget.¹⁰¹

Meg kell jegyezni, hogy állandóan visszatérő elem Glaber krónikájában az időjárással kapcsolatban, hogy az egész világra érvényesnek láttat sokszor lokális, esetleg csak Burgundiára kiterjedő szárazságokat. Ez részben abban gyökerezhet, hogy nem sokszor tartózkodhatott Burgundián kívül, és számára ez a viszonylag szűk tér (bár a 11. századi viszonyok között nem annyira szűk földrajzi környezet) jelenthette a legnagyobb értelmezhető területet. Gondot okozhat Glaber megjegyzéseinek hitelességével kapcsolatban az a tény, hogy általában nincs semmilyen forrás, amivel összevetethetnénk a *Históriákat*. Általában egy-egy időjárásra vonatkozó forrást találunk ezekről az évekről, így az 1030-as vagy az 1033-as esztendő kapcsán is.¹⁰²

Az 1033 előtti időszak szélsőséges időjárásai eseményeiről is képet kapunk Glaber munkájából.¹⁰³ Nem tudjuk biztosan, a nem várt időjárásai események említése is annak szolgálatában áll-e, hogy érezzük az eljövendő korszak bizonytalanságát, vagy valóban gyakoribbak voltak a viharok, a fagyok és más éhínséget hozó korszakok, mint a megelőző időszakban. Az *Angolszász Krónika* is tartalmaz hasonló utalásokat erről az időszakról (az 1032-es évvel kapcsolatban említ nagy pusztításokat Anglia földjén)¹⁰⁴, tehát lehet, hogy Glaber ekkor nem él a túlzás eszközeivel, ahogy azt néhol megteszi az éghajlati események kapcsán. Az mindenesetre nem valószínű, hogy az egész – általa ismert – Földön éhínségek pusztítottak volna, mert ennek lényegesen több helyen találnánk nyomát. Flavigny-i Hugónál is megjelenik ez az éhínség, ám ez ismét nem lehet perdöntő, mivel az ő legfőbb forrása éppen Rodulfus Glaber krónikája. Hugó szerzetes pedig nem él a forráskritika eszközeivel, és átvesz rossz és jelenlegi ismereteink szerint csak a *Históriákban* megjelenő adatokat (így például II. Henrik koronázásának évét, Burgundiai Henrik halálát),¹⁰⁵ így könnyen történhetett ez akár az 1033. évvel kapcsolatban is.

Glaber megítélése a mai történetírásban

Nem tisztázott kérdés, vajon Glaber félt-e az ezredfordulótól, vagy csak a korhangulatot kívánta reprezentálni gyakran igen eltérő világlátást tükröző leírásaiban. A történetészek igen eltérő módon ítélik meg az ő helyét az ezredfordulóval kapcsolatos történeti kérdéseket illetően. Georges Duby mellett foglalt állást, hogy Glaber tarthatott a nagy évfordulók eljövételétől,¹⁰⁶ de ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy elsősorban a természeti erők gerjesztették a félelmét, mert Glaber úgy érezhette, ezeket nem lehet megmagyarázni.

Bernard McGinn említett álláspontja szerint mind Rodulfus Glaber, mind Fleury Abbo a világvégétől való félelem jegyében írták meg műveiket.¹⁰⁷ Fontosnak tartja azonban, hogy el kell választani egymástól a kor apokaliptikájának általános irodalmi alkotásait – így Adso levelét Gerbergának, a „*Dadó levelét*”; illetve McGinn idesorolja Chabannes-i Adémar munkáit is – és a kifejezetten a millenniumokhoz köthető eszkatológikus műveket. John France, Neithard Bulst és Paul Reynolds, akik Glaber műveinek angol fordítását gondozták, az előszóban arra a megállapításra jutottak, hogy Glaber nem félt az apokalipszis eljövételétől, egyszerűen csak a világ változásait látta és írta le, és ebbe beleszötte a saját véleményét is.¹⁰⁸

Bár a magyar szakirodalomban nincs sok nyoma ennek a történeti kérdésnek, Klaniczay Gábor érinti a témát. Szerinte nem annyira az Antikrisztustól való félelem nyilvánul meg az ezredfordulós forrásokban, mint inkább a tartás az eljövendőtől; hangsúlyosabban a gyors reformtörekvésekkel, a társadalom változásaival szembeni bizonytalanság dokumentumai ezek. Az egyház életébe való beleszólás igénye a laikusok részéről, a klasszikus vallási ideálok eszményei ekkor már jelentkeznek a társadalomban, de kiteljesedésük csak a 12. századi reneszánszsal kezdődik meg.¹⁰⁹

Richard Landes az ezredforduló időszakának és a kor eszkatológiájának legfontosabb forrásaként tekint Rodulfus Glaber *Históriáira*. Újabb munkáiban hajlik a felfokozott vallásos érdeklődés álláspontjára (de tagadja a kizárólag félelem alapú történetírás létjogosultságát). Alátámasztva ezt különböző szerzők, az ezredforduló időszakra vonatkozó írásainak azon részeivel, melyek bizonyos negatív vagy éppen pozitív, de a millenniumhoz kapcsolódó fejezeteket tartalmaznak, arra a következtetésre jut, hogy megszorodnak bizonyos tipikus jelenségek. Ő is kiemeli az 1033-as évet, a békemozgalmat és a jeruzsálemi zarándoklatokat.¹¹⁰ Ugyanakkor teljesen alaptalannak tartja azt a felfogást, miszerint Glaber krónikáiban nincs benne a félelem a világvégétől, vagy hogy egyáltalán nem tartalmaz utalást a világvégére.¹¹¹ Szintén Landes az, aki a „klerikusok némaságát” említi,¹¹² és felhívja a figyelmet a tényre, hogy a kor forrásai kifejezetten kerülni látszanak a millenniumot (kivéteklént említve részben Glabert, részben Fleury Abbo *Apologeticusának* a már említett szakaszát), és az esetlegesen erre utaló apokaliptikus előjelek létét. A Landes által kifejtett nézőpont kritikáját fogalmazza meg Sylvain Gouguenheim, aki szerint nincs létjogosultsága a klerikusok némaságára vonatkozó „*konspirációnak*”. Gouguenheim, elsősorban a szűkös forrásanyagra hivatkozva, nem tulajdonít kiemelkedő jelentőséget a millenniumnak, illetve tagadja annak apokaliptikus félelmeiről alkotott képet.¹¹³

*

Összességében úgy vélem: miután Glaber első könyvének előszavában leszögezi, hogy művét legfőképp az ezredfordulót övező közel két évszázad eseményeinek leírására szánja, egyértelműnek tűnik, hogy fontosnak tartotta az ezredik év időszakát, és ő maga is tartott attól, hogy nincs sok hátra az emberiség földi történeleméből. Külön megjegyzi, hogy bár nem mindenhol tartják ekként számon az időt, ő Jézus születését tekinti története origójának.¹¹⁴ Glaber egyértelműen leszögezi továbbá, hogy megszorodnak a születés és a kereszthalál ezredik évfordulóján a szokatlan és ijesztő események.

Glabernek több megjegyzése van arra nézve, hogy az ezredforduló idején gyakori jelenség volt a Sátánnal kapcsolatos víziók megjelenése egyháziaknál, így önála is,¹¹⁵ de ez a már kora keresztény irodalomban is éppen úgy megtalálható, ezért

ezt semmiképpen nem tekintethetjük kifejezetten a millenniumhoz kötődő eszkatológikus jelenségeknek. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni: a felfokozott vallásos érdeklődés különböző formái – többek között a Gonosz gyakori látogatásai vagy az ereklyekultusz egyre növekvő jelentősége – bizonyára összefüggésbe hozhatóak az ezredik évvel, annak ellenére, hogy teológiai magyarázat nem indokolja azok kapcsolatát egy eszkatológikus eseménnyel; ez a motívum kétségtelenül megtalálható Glaber munkájában is.

A kor bizonyos forrásai és az ismertett szakirodalom alapján véleményem szerint az eddigieknél megalapozottabb lehet azt feltételezni, hogy Glaber igenis félt a millenniumtól, és bár munkáit az események után írta, még visszagondolva is érzékelhető bizonyos tartás a vizsgált időszaktól. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az Antikrisztus fizikai létét nem kérdőjelezi meg úgy, mint például Szent Ágoston és sok kora középkori teológus. Semmiképpen nem tartom elfogadhatónak azt a – ma nemritkán elfogadott – vélekedést, amely kizárja, hogy a korszak klérusában, és általuk vezérelve az írástudatlanokban lett volna bizonyos félelem ezen időszakokkal kapcsolatban.

Jegyzetek

¹ Az 1033. év eseményeit kommentálja így Glaber: „Estimabatur enim ordo temporum et elementorum, preterita ab initio moderans secula, in chaos decidisse perpetuum atque humani generis interitum.” *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* IV. 13. (GD. 55.) A tanulmányban közölt műfordítások az alábbi kötetekből származnak: *Sz. Jónás Ilona* (szerk.): Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Európa és Közel-Kelet IV–XV. század. Budapest, Osiris, 1999; *Georges Duby: A katedrálisok kora. Művészet és társadalom 980–1420.* Budapest, Gondolat, 1984; *Kristó Gyula* (szerk.): Az államalapítás korának írott forrásai. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1999. (Szegedi Középkor-történeti Könyvtár 15.) Amennyiben nem volt magyar megfelelő az adott szövegrészhez, saját fordítást használok.

² A millennium időszakának kora újkori, majd pozitivisták historiográfiájához lásd: *Edward Peters: Mutation, Adjustments, Terrors, Historians, and the Year 1000.* New York, Palgrave–Macmillan, 2002. 13–16.

³ Több névváltozatot használ a szakirodalom, én a leggyakrabban előforduló Rodulfus névalakot követem, de előfordul Raoul, Radulphus, Rodolphus, Radolfus, Rodulf, Rodolf, Rudolf, Rodolph, Ralph formában is. A Glaber névalak előfordul „le Glabre”-ként is (a szó jelentése ebben a formában: kopasz).

⁴ Több modern szövegkiadása és fordítása létezik a műnek, én a leggyakrabban hivatkozott latin–angol bilingvis kiadását használom: *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque.* Ed. & Transl.: John France. Oxford, Clarendon Press, 1989., Glaber krónikája elérhető olasz (*Rodolfo il Glabro: Cronache dell'anno mille* (Storie). Ed & Transl.: G. Cavallo & G. Orlandi. Milano, Fondazione Lorenzo Valla – Arnoldo Mondadori Editore, 1989) és francia (*Raoul Glaber: Histoires.* Ed & Transl.: Mathieu Arnoux. Turnhout, Brepols Publishers 1996) fordításban is.

⁵ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque.* Introduction. xxxiii–xxxiv.

⁶ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque.* Introduction. xxxiii.

⁷ *Richard Landes: Rodolfus Glaber and the Dawn of the New Millennium. Eschatology, Historiography, and the Year 1000.* Leuven, Leuven University Press, 1988. 65.

⁸ Többek között: *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* II. 14.; II. 21.; III. 1.; III. 14.

⁹ *Landes: Rodolfus Glaber and the Dawn of the New Millennium.* i. m. 58–59.

¹⁰ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* V. 2.

¹¹ *John France: Rodulfus Glaber and the Cluniacs.* In: *The Journal of Ecclesiastical History*, 39. 1988. 498.

¹² Uo. 498–499.

¹³ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* IV.

¹⁴ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* V. 5.

¹⁵ Az apokrif apokaliptika elsősorban Írországbán tesz szert nagy jelentőségre. *Bernard McGinn: Antikrisztus.* Az emberiség kétezer éve a gonosz büvöletében. Budapest, AduPrint, 1995. 110.

¹⁶ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* I. 26.

¹⁷ Az „Anno Mundi” a „világ esztendeje”. Caesareai Eusebius által kidolgozott időszámítási rendszer, ami az éveket a bibliai Teremtéstől számítja, nem pedig Krisztus születését tekinti az időszámítás origójának (az

„Anno Domini” rendszer csak később terjed el). Erről részletesen lásd: *Georges Declercq: The Origins of the Christian Era*. Turnhout, Brepols, 2000.

¹⁸ *Augustinus Aurelius: De civitate Dei* (II.) XXII. 30. Turnhout, Brepols Publishers, 1955. 862–866. (Corpus Christianorum; Aurelii Augustinii Opera.)

¹⁹ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* I. 26.

²⁰ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* III. 19.

²¹ *Augustinus Aurelius: Sermo*. In: Jacques-Paul Migne: *Patrologia Latina*. Tomus XXXVIII. Paris. 1841. (2. kiad.: Turnhout, Brepols, 1991) CCCXIX. 6. 6.

²² *Peter Brown: A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin kereszténységben*. Budapest, Atlantisz, 1993. 118.

²³ A 4–5. század társadalmi változásait, és ennek a kereszténységgel, az ereklyekultusszal való szoros kapcsolatát lásd részletesebben: *Brown: i. m.*

²⁴ „Ipsa denique Hungrorum gens, post tot patrata flagitia.” *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* I. 22. [Kristó (szerk.): i. m. 185.]

²⁵ A 10–11. század társadalmi struktúrájához lásd *Georges Duby: The Three Orders. Feudal Society Imagined*. Chicago, The University of Chicago Press; 1980; *Guy Bois: The Transformation of the Year One Thousand. The Village of Lournand from Late Antiquity to Feudalism*. New York, Manchester University Press, 1992. E két munka gyors társadalmi változásokat tételez fel az általunk vizsgált korban. Ezzel ellenkező álláspontot képvisel: *Dominique Barthélemy: La mutation de l’an mil, a-t-elle eu lieu? Servage et chevalerie dans la France des Xe et XIe siècles*. Paris, Fayard, 1997.

²⁶ *Németh András: A Dado verduni püspökhöz írt levél*. In: Róna-Tas András (szerk.): *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Budapest, Balassi Kiadó, 2001. 114–115. (Magyar Östörténeti Könyvtár 16.)

²⁷ Uo. 145.

²⁸ Uo. 124.

²⁹ „... tam in vestra quam in nostra regione pervasit, frivolum esse et nihil veri in se habere. qua putatur deo odibilis gens Hungrorum esse Gog et Magog ceteraque gentes, quae cum eis describuntur propter hoc maxime...” Uo. 123.

³⁰ Jel. 20, 8.

³¹ Ez. 38, 2.

³² *Klaniczay Gábor* (szerk.): *Európa ezer éve*. I. kötet. Budapest, Osiris, 2004. 89.

³³ *Opera Remigii. Appendix Ad Opera Remigii Epistolae duae R. Ad D. Episcopum Viridunensem*. 963–970.

³⁴ *Németh: i. m.* 140–143.

³⁵ <http://www.bu.edu/mille/people/rlpages/millennialism-mw-encyl.html> (2006. március 11.)

³⁶ *Klaniczay* (szerk.): i. m. I. kötet. 123.

³⁷ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* III. 24.

³⁸ *Bernard McGinn* (ed.): *Apocalyptic Spirituality. Treatises and Letters of Lactantius, Adso of Montier-en-Der, Joachim of Fiore, the Franciscan Spirituals, Savonarola*. New York, Paulist Press, 1979. 89–96.

³⁹ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* V. 10. 2.n.

⁴⁰ *McGinn: Antikrisztus*. i. m. 112.

⁴¹ „De fine quoque mundi coram populo sermonem in Ecclesia Parisiorum adolescentulus audivi, quod statim finito mille annorum numero Antichristus adveniret, et non longo post tempore universale iudicium succederet...” *Abbo Floriacensis: Apologeticus ad Hugonem et Rodbertum reges Francorum*. In: Jacques-Paul Migne: *Patrologia Latina*. Tomus CXXXIX. Paris, 1853. (2. kiad.: Turnhout, Brepols, 1995) col. 471–472.

⁴² *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* I. 4.

⁴³ „... circa millesimum humanati Christi Saluatoris contigerunt annum...” *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* I. 1.

⁴⁴ III. Ottó császári tisztének létrejöttéhez kapcsolódó események szerepelnek részletesen: *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* I. 11–16.

⁴⁵ Gerbert d’Aurillac nevét pápaként nem is említi a krónikás, csak III. Ottó uralkodásának kezdetén mint Reims, majd Ravenna érseke jelenik meg, a Német-római Császárság eszméjének támogatójaként: *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* I. 12–13.

⁴⁶ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* III. 2.

⁴⁷ „Simul etiam genti Hunorum proprio moderamine regem Abbonem nomine instituerat...” *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* V. 17.

⁴⁸ *Glaber krónikájának magyar vonatkozásaihoz: Pius Engelbert OSB: Rodulfus Glaber und die Ungarn*. In: Szennay András OSB – Somorjai Ádám OSB (szerk.): *Unum Omnes in Christo: In unitatis servito*. Miscellanea Gerardo J. Békés OSB octogenario dedicata vol. I. Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság,

1995. 473–488.; ill. *Györkös Attila*: La relation de Raoul Glaber sur les premières décennies de l'Etat hongrois. In: Papp Klára–Bárány Attila–Györkös Attila (szerk.): *The First Millennium of Hungary in Europe*. Debrecen, Debrecen University Press–Multiplex Media, 2002. 120–126. A magyarokat érintő szakaszok hozzáférhetőek: *Kristó* (szerk.): i. m. 183–187.

⁴⁹ „...initoque certamine, tanta caligo ac tenebrę occupauerunt Vngrorum partem ut uix iuxta se positum quis illorum posset agnoscere...” *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* V. 23.

⁵⁰ *George Zarnecki*: *Kolostorok, szerzetesek, barátok*. Budapest, Corvina, 1986. 36–39.

⁵¹ Sok monográfia foglalkozik a témával, az általam használt szerzők közül Bernard McGinn az, aki a teljes középkort tekinti át munkáiban: *Bernard McGinn*: *Visions of the End. Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*. New York, Cornell University Press, 1979 (főleg források); *Bernard McGinn*: *Apocalyptic Spirituality. Treatises and Letters of Lactantius, Adso of Montier-en-Der, Joachim of Fiore, the Franciscanian Spirituals, Savonarola*. New York, Paulist Press, 1979 (szintén források, a szerző kommentárjával); *Bernard McGinn*: *Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében*. Budapest, AduPrint, 1995.

⁵² Fontos megkülönböztetni az ezredforduló időszakában és a 12. századtól jelentkező nagy tömegmozgalmakat. A Glaber által érintett eretnkségek inkább elszigetelt társadalmi elégedetlenségre utalnak, mint inkább egy szilárd programmal rendelkező mozgalomra. Lásd még: *Malcolm D. Lambert*: *Medieval Heresy. Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation*. Oxford, Blackwell, 1994. 35.; *R. I. Moore*: *Literacy and the Making of Heresy, c. 1000 – c. 1150*. In: Lester K. Little–H. Rosenwein (eds.): *Debating the Middle Ages. Issues and Readings*. Oxford & Melden, Massachusetts, Blackwell Publishers, 1998. 363–375.

⁵³ „Satane legatus...” *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* II. 22.

⁵⁴ „...uisum est ei ut grande examen apum in eius corpus per secreta ingrederetur nature...” *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* II. 22.

⁵⁵ *Heinrich Fichtenau*: *Heretics and Scholars in the High Middle Ages, 1000–1200*. Pennsylvania, State University Press, 18.

⁵⁶ Az eretnkség többféle értelmezéséhez, és a „méhek” lehetséges jelentéséhez: *Lambert*: i. m. 29–30.

⁵⁷ *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* II. 23.

⁵⁸ Jel. 20, 7.

⁵⁹ „Quod presagium Iohannis propheticę congruit, quia dixit Sathanam soluendum, expletis mille annis, de quibus in tercio iam libello prolixius tractabimus.” *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* II. 23.

⁶⁰ *Landes*: *Rodolfus Glaber and the Dawn of the New Millennium*. i. m. 60.

⁶¹ *Georges Duby–Robert Mandrou*: *A francia civilizáció ezer éve*. Budapest, Gondolat, 1975. 70.

⁶² *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* III. 26.

⁶³ „Fertur namque a muliere quadam ex Italia procedente hec insanissima heresis in Gallis habuisse exordium, quę, ut erat diabolo plena...” *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* III. 26.

⁶⁴ Chabannes-i Adémar, Glaber korának másik jelentős nyugati krónikása kb. 989–1034-ig élt. Műve, a Chronicon Glaberénál jóval átfogóbb történeti munka, részletesen foglalkozik már a Karoling-kor viszonyaival is. Glaber forrásként használja Adémar munkáját. Életéről részletesen lásd: *Richard Landes*: *Relics, Apocalypse, and the Deceits of History. Ademar of Chabannes, 989–1034*. Cambridge, England, Harvard University Press, 1995.

⁶⁵ *Adémar de Chabannes*: *Chronique*. Turnhout, Brepols Publishers, 2003. 3. 59. 180.

⁶⁶ A manicheus eretnkség történetéhez: *Steven Runciman*: *The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy*. Cambridge, Cambridge University Press, 1991. (I. kiad. 1947.)

⁶⁷ *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* IV. 2.

⁶⁸ „Sed utrum nouiter a Deo stella mittatur, seu ab eodem ob gratiam portenti alicuius stellę lumen multiplicius augeatur, ipsi soli scire competit qui cetera indicibilibiter sua sapientia dispondit. Illud tamen habetur probatissimum, quoniam quotiens huiusmodi hominibus ostenditur fieri in mundo paulo post quoddam mirum atque terribile patenter innuit...” *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* III. 9. (Duby: *A katedrálisok kora*. i. m. 56.)

⁶⁹ *Thietmari Merseburgensis Episcopi*: *Chronicon*. Ed.: R. Holtzmann et W. Trillmich. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1980. 124–126.

⁷⁰ „Quod etiam future pestis illius domus familie fuisse indicium rei probauit euentus...” *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* II. 21.

⁷¹ „Ipsa igitur tempore Vngrorum gens, que erat circa Danubium, cum suo rege ad fidem Christi conuersa est. Quorum regi, Stephano ex baptisate uocato, decenterque Christianissimo, (...) Tunc temporis ceperunt pene uniuersi, qui de Italia et Gallis ad sepulchrum Domini Iherosolimis ire cupiebant, consuetum iter quod erat per fretum maris omittere, atque per huius regis patriam transitum habere...” *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* III. 2.

⁷² *Györkös*: La relation de Raoul Glaber sur les premières décennies de l'Etat hongrois. i. m. 124.

⁷³ „Erat enim instar ac si mundus ipse excutiendo semet, reiecta uetustate, passim candidam ecclesiarum uestem indueret...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque III. 13. (JI 191.)

⁷⁴ *Duby*: A katedrálisok kora. i. m. 263.

⁷⁵ *Michael Frassetto*: The Writings of Ademar of Chabannes, the Peace of 994, and the 'Terrors of the Year 1000'. In: Journal of Medieval History, 27. (2001) 254.

⁷⁶ „Candidato igitur, ut diximus, innouatis ecclesiarum basilicis uniuerso mundo, subsequenti tempore, id est anno octauo infra predictum millesimum humanati Saluatoris annum, reuelata sunt diuersorum argumentorum iudiciis quorsum diu latuerant plurimorum sanctirum pignora...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque III. 19. [Jónás (szerk.): i. m. 192.]

⁷⁷ „Eo quoque in tempore, id est anno nono post prefatum millesimum. ecclesia, quæ apud Hierosolimam sepulchrum continebat Domini ac Saluatoris nostri, euersa est funditus iussu principis Babilonis...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque III. 24.

⁷⁸ „Euerso igitur, ut diximus, templo, post paululum manifeste claruit quoniam Iudæorum nequitia tantum sit nefas patratum...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque III. 24.

⁷⁹ *Frassetto*: i. m. 245.

⁸⁰ „...et Vinzenna fluius per tres noctes aruit Lemovice per duo milia...” Chronique d'Ademar de Chabannes. 3. 46. 165.

⁸¹ *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque III. 24.

⁸² „Tunc Nabuchodonosor Babilonic...” Chronique d'Ademar de Chabannes. 3. 47. 166.

⁸³ „Tunc corda humani generis stupor ac pauor tenuit immensus, quoniam illud intuentes intelligebant portendere quiddam fore superuenture cladis humano generi triste...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque IV. 24. (Duby: A katedrálisok kora. i. m. 56.)

⁸⁴ *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque IV. 9.

⁸⁵ „Per idem tempus ex uniuerso orbe tam innumerabilis multitudo cepit confluere ad sepulchrum Saluatoris Hierosolimis quantam nullus hominum prius sperare poterat. Primitus enim ordo inferioris plebis, deinde uero mediocres, post hec permaximi quique reges et comites, marchiones ac presules, ad ultimum uero, quod nunquam contigerat, mulieres multe nobiles cum pauperioribus illuc perrexerunt. Pluribus enim erat mentis desiderium mori priusquam ad propria reuerterentur...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque IV. 18.

⁸⁶ *Landes*: Relics, Apocalypse, and the Deceits of History. i. m. 320–321.

⁸⁷ *Sylvain Gouguenheim*: Les fausses terreurs de l'an mil: attente de la fin des temps ou approfondissement de la foi? Paris. Picard. 1999. 188.

⁸⁸ „Anno a passione Domini millesimo, memorate cladis penurias subsequente, sedatis nimborum imbribus, respectu diuine bonitatis et misericordie, cepit leta facies celi clarescere congruisque ethereis flare placidaque serenitate magnanimitatem Conditoris ostendere, telluris quoque tota superficies amicaliter uirens frugum habundantiam funditus inopiam expellendo portendere...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque IV. 14.

⁸⁹ Az Isten békéje mozgalomról, és annak ezredfordulóhoz való kapcsolatáról részletesebben: *Dominique Barthélemy*: L'an mil et la paix de Dieu. La France chrétienne et féodale, 980–1060. Paris, Fayard, 1999; és *Richard Landes* – *Thomas F. Head* (eds.): The Peace of God. Social Violence and Religious Response in France around the Year 1000. Ithaca, New York, Cornell University Press, 1992.

⁹⁰ *Györkös Attila*: Isten békéje és treuga Dei a 11. századi Franciaországban. In: Aetas, 2000/3. 63.; *Bartélemy*: i. m. 213.

⁹¹ „Tunc ergo primitus cepere in Aquitanie patribus ab episcopis et abbatibus ceterisque uiris sacre religionis deuotis ex uniuersa plebe coadunari conciliorum conuentus, ad quos etiam multa delata sunt corpora sanctorum atque innumerabiles sanctarum apoforete reliquiarum...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque IV. 14. (JI 188.)

⁹² *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque IV. 14.

⁹³ *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque V. 15.

⁹⁴ *Györkös*: Isten békéje és treuga Dei a 11. századi Franciaországban. i. m. 135.

⁹⁵ *Duby*: The Three Orders. i. m. 135.

⁹⁶ *Georges Duby*: L'an mil. Paris, Gallimard, 1980. 103–133.

⁹⁷ „De incendiis et mortibus nobilium...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque II. 13–14.

⁹⁸ „De fame ualida et infestatione Sarracenorum...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque II. 17–20.

⁹⁹ *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque IV. 9.

¹⁰⁰ „Iterum quoque post annos sex facta est eclipsis solis, undecimo die kalendarum Septembrium, feria quarta, hora sexta, atque, ut semper fit, luna uicesima octaua. Eodem nichilominus anno, Chounradus, cuius superius mentionem fecimus, apud Saxoniam Romanorum obiit imperator...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque IV. 26.

¹⁰¹ *Hugonis Abbatis Flaviniacenses: Opera omnia.* In: Jacques-Paul Migne: *Patrologia Latina.* Tomus CLIV. Paris, 1853. (2. kiad. Turnhout, Brepols, 1997) col. 260.

¹⁰² *Pierre Alexandre: Le climat en Europe au Moyen Âge. Contribution à l'histoire des variations climatiques de 1000 à 1425, d'après les sources narratives de l'Europe occidentale.* Paris, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1987. 337.

¹⁰³ „Nam temperies aeris sic intempestiva effecta est ut nullius sationis proueniret tempus congruum, nec messioni precipue ob inundantiam aquarum foret oportunum...” *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* IV. 10.

¹⁰⁴ *The Anglo-Saxon Chronicles.* Ed., transl.: Michael James Swanton. London, Phoenix Publisher, 2000. 159.

¹⁰⁵ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque.* Introduction. ci.

¹⁰⁶ *Duby: A katedrálisok kora.* i. m. 55–56.

¹⁰⁷ *McGinn: Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bővületében.* i. m. 112

¹⁰⁸ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque.* Introduction. Ixiv.

¹⁰⁹ *Klaniczay (szerk.):* i. m. I. kötet 243.

¹¹⁰ *Richard Landes: The Fear of an Apocalyptic Year 1000. Augustinian Historiography, Medieval and Modern.* In: Richard Landes et al. (ed.): *The Apocalyptic Year 1000. Religious Expectations and Social Change, 950–1050.* Oxford, Oxford University Press, 2003. 256.

¹¹¹ *Landes: Rodolfus Glaber and the Dawn of the New Millenium.* i. m. 63.

¹¹² *Gouguenheim:* i. m. 56–63.

¹¹³ *Gouguenheim:* i. m. 56–63.; 166–192.

¹¹⁴ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* I. 1.

¹¹⁵ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* V. 2–5.